

Anotace

Práce se zabývá popisem českého slovosledu kontextov nezapojených participant. Sleduje, zda v povrchovm slovosledu existuje jejich zkladn (frekvenn vrazn převažující) pořadí (srov. *narodit se v Brně v roce 1950* vs. *narodit se v roce 1950 v Brně*). Zároveň se venuje sledování faktorů, které slovosled ovlivnj (např. formě participantu, způsobu jeho lexikálního vyjdřen nebo vlivu slovesn valence). V zveru krátce srovnává slovosledn tendence v eštn a v nmcin. Pro ověření stanovených cílů užív zejména data *Pražského závislostního korpusu*. Práce teoreticky vychází ze zásad funkčního generativního popisu. Výsledky výzkumu ukazují, že v českm povrchovm slovosledu lze alespoň v některých přpadech vysledovat urit obecnj tndence k jednomu ze dvou možných slovosledných pořadí.

Abstrakt

Předkldan disertační práce si klade za cíl popsat dělící aspekty českého (a zasti také německého) slovosledného uspořadání výpovědí pocházejících pevn z novinových deníků.

První část práce zkoumá, jak je obvykl místo jednotlivých typů participant v aktulnm členění vetnm. Na základě toho, v kolika procentech se členy vety vyskytují v datech *Pražského závislostního korpusu 2.0* jako kontextov zapojen a nezapojen,¹ je sestavena stupnice kontextov zapojenosti (nejprve jen pro participanty vyjdřen nevtn). Z této stupnice vyplývá zjištn, že obvykle kontextov zapojen bvj (nevtn vyjdřen) voln doplnění vyjadřující měřítko, přpustku, čas (kdy), výjimku, as (souasn sm / během jak doby) a aktant aktor, kter často zastává syntaktickou funkci podmětu. Naopak často kontextov nezapojen bvj (nevtn vyjdřen) voln doplnění vyjadřující míru, způsob, dědictví, uinek, záměr, směr (kudy) a uel. Zskan stupnice je porovnavna se stupnicí tematinosti Ludmily Uhlřov (1974).

¹ Kontextov zapojenost je hodnocena v souladu s její anotací v *Praskm zvislostnm korpusu*.

Stupnice kontextové zapojenosti byla posléze sestavena i pro členy vyjádřené větně. Ukázalo se, že podle dat *Pražského závislostního korpusu* má participant vyjádřený větou silnou tendenci k tomu, aby v aktuálním členění fungoval jako kontextově nezapojený prvek. Jako nejčastěji kontextově nezapojené vystupují věty vyjadřující zejména způsob, patiens, výsledek a účinek.

Sestavené stupnice kontextové zapojenosti mohou do jisté míry odrážet obecnější tendence ve slovosledném uspořádání české výpovědi (s objektivním slovosledem, v němž ohniskové prvky následují za základovými).

Dále byla pozornost zaměřena na kontextově nezapojenou část výpovědi. Na dvojicích kontextově nezapojených participantů bylo na datech *Pražského závislostního korpusu 2.0* ověřováno, zda je jedno z jejich slovosledných uspořádání výrazně frekvenčně převažující (zda je častější užívat např. slovosled *Narodil se v roce 1950 v Brně* nebo *Narodil se v Brně v roce 1950*). Opět bylo rozlišováno mezi participanty vyjádřenými větně a nevětně.

Z výsledků výzkumu je patrné, že v některých případech v kontextově nezapojené části věty skutečně můžeme (na nevětně vyjádřených participantech) pozorovat (alespoň v datech *Pražského závislostního korpusu*) určitou tendenci k jistému slovoslednému postavení (např. míra – patiens; způsob – patiens; čas – místo; čas – patiens; adresát – patiens). V jiných případech se však z pohledu povrchové syntaxe zdá, že určité dvojice participantů preferované slovosledné pořadí (z hlediska frekvence výskytu) nemají (např. patiens / doplněk; patiens / prostředek).

Z pohledu povrchové syntaxe najdeme pro většinu dvojic kontextově nezapojených, nevětně vyjádřených aktantů a volných doplnění obě slovosledná pořadí (více či méně zastoupená). Jednotlivé dvojice tak vykazují pouze jistou (různě silnou) tendenci k určitému slovoslednému pořadí.

Výsledky této části práce jsou porovnávány zejména s tzv. systémovým uspořádáním Petra Sgalla, Evy Hajičové a Evy Buráňové (1980) s vědomím toho, že systémové uspořádání bylo stanoveno pro tzv. slovosled hloubkový, zatímco tato práce se zaměřuje na slovosled povrchový.

Pro větně vyjádřené, kontextově nezapojené participanty data *Pražského závislostního korpusu 2.0* ukazují, že (alespoň u některých typů vět) existuje tendence, aby věta stála spíše za nevětně vyjádřeným participantem. Tato tendence koresponduje s již známým slovosledným jevem – delší členy obvykle následují po kratších (srov. k tomu např. *Mluvnice češtiny 3* 1987, P. Sgall a kol. 1980, Š. Zikánová 2006). Podobnou tendenci podle získaného materiálu najdeme zejména u kontextově nezapojených závislých vět v roli aktoru, pacientu,

účelu nebo příčiny. Ne vždy ale tento jev můžeme pozorovat. Například u kontextově nezapojených závislých vět vyjadřujících výsledek děje nebo podmínku najdeme významně zastoupená obě pořadí. Větná forma tedy nemusí být jako slovosledný faktor rozhodující.

V další části práce bylo pro potřeby výzkumu vlivu valence na slovosled s pomocí *Valenčního slovníku českých sloves* (2008) ověřováno, které větné participanty mohou ve větě vystupovat jako obligatorní (tedy ze sémantického hlediska nutně přítomné v hloubkové větné struktuře). Získané výsledky byly porovnány s popisem valence větných členů W. Flämiga (1991) pro němčinu.

Ukázalo se, že ne/možnosti být obligatorním volným slovesným doplněním ve větě jsou v němčině a v češtině velice podobné, téměř shodné.

Na základě frekvence výskytu volných doplnění ve valenčních rámcích sloves v roli obligatorního členu byla pro češtinu sestavena následující „stupnice obligatornosti“²: směr (kam) – směr (odkud) – místo (kde) – způsob (jak) – směr (kudy) – míra – čas (ze kdy / na kdy).

Zároveň se ukázalo, že se v jednom slovesném valenčním rámci může (alespoň podle *Valenčního slovníku českých sloves*) zároveň vyskytovat několik valenčně obligatorních aktantů (aktanty rozumíme v souladu s teorií funkčního generativního popisu aktor, patiens, adresát, výsledek děje a původ), ale ne několik valenčně obligatorních volných doplnění (jako jsou např. volné doplnění času, místa, způsobu, přípustky, příčiny ap.) – s výjimkou volných doplnění vyjadřujících „ze kdy na kdy“ a „odkud kam“, která ale lze považovat za jedno složené časové a jedno složené směrové doplnění. Tento poznatek by se mohl stát dalším kritériem pro rozlišení aktantů a volných doplnění.

Dalším z cílů práce bylo ověřit na datech *Pražského závislostního korpusu 2.0* (PDT), jak funguje slovesná valence jako slovosledný faktor. Data PDT například ukazují, že nevětně vyjádřené, kontextově nezapojené doplnění směru (kam) se v povrchovém slovosledu chová podobně v obou případech, tj. ať je ve větě obligatorně vázáno slovesnou valencí nebo ať je členem fakultativním.³ V obou případech má tendenci stát za fakultativními volnými slovesnými doplněními, tedy spíše ke konci věty. Podrobnější popis slovosledu ostatních typů obligatorních slovesných doplnění je uveden v závěrečných výsledcích práce. Vyhodnocení vlivu valence na slovosled bylo v některých případech limitováno relativně nízkým výskytem

² Na začátku jsou volná doplnění, která jsou obligatorní u nejméně slovesných lexií, na konci ta, která se jako obligatorní objevují nejméně.

³ Obligatornost a fakultativnost participantů byla hodnocena podle valenčního slovníku *PDT-Vallex*.

valenčně obligatorních doplnění v korpusu. Podle získaných dat se však zdá, že slovesná valence nemusí být vždy nejsilnějším slovosledným faktorem.

Posledním z cílů práce bylo ověřit na vybraných typech participantů (na volném doplnění místa, času a způsobu) vyjádřených zájmeným příslovcem (*někde, někdy, nějak*), zda existuje jejich frekvenčně výrazně převažující pořadí (zmíněná lemmata byla vybrána kvůli tomu, že participanty jimi vyjádřené mají jednotnou formu, délku, velmi podobnou míru lexikálního významu a budou pravděpodobně kontextově nezapojené). Tento cíl byl ověřován pro češtinu i pro němčinu. Pro češtinu na datech *Českého národního korpusu*, pro němčinu na datech korpusu *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*.

Z provedené sondy vyplývá, že v češtině i v němčině lze použít obě slovosledná pořadí zkoumaných dvojic slov. Zdá se však, že zejména u některých dvojic je jedno z pořadí upřednostňováno. V obou jazycích je zřejmě běžnější používat fráze s pořadím čas – místo, tedy „někdy někde“.

Práce celkově ukazuje, že v českém povrchovém slovosledu publicistických textů lze v některých případech nalézt obecnější slovosledné tendence, resp. že některé kontextově nezapojené participanty tíhnou ve výpovědi k určitému typu řazení,⁴ čehož by bylo možné využít například při automatických zpracováních textu.

⁴ Například místo – patiens; patiens – doprovod; patiens – směr (kam); adresát – patiens; patiens – výsledek děje; čas (kdy) – patiens; způsob – místo; způsob – směr (kam); čas (kdy) – místo; čas (jak dlouho) – patiens; míra – patiens; způsob – patiens; podmínková věta – nevětný participant; nevětný participant – věta v roli aktoru; nevětný participant – věta v roli pacientu; nevětný participant – účelová věta; nevětný participant – příčinná věta; adjektivní patiens – infinitivní aktor; substantivní aktor – substantivní patiens ap.